

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 719:341.384(497.1)(094.5)

Prejeto: 19. 12. 2019

Barbara Vodopivec

dr., asistentka z doktoratom, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: barbara.vodopivec@zrc-sazu.si

ORCID: 0000-0001-8191-9948

Zakonodajni in institucionalni okvir transferjev predmetov kulturne dediščine v povojni Jugoslaviji

IZVLEČEK

V prispevku so prikazani rezultati analize zakonodajnega in institucionalnega okvira, ki je določal lastniške in fizične transferje predmetov kulturne dediščine v Jugoslaviji po letu 1945. Rezultati so umeščeni znotraj štirih med seboj tesno prepletenih povojnih procesov: državljanske lastnine, popisa vojne škode, uveljavljanja načel spomeniškega varstva (zlasti, kar zadeva prodajo in uvoz oziroma izvoz), ter izvajanja restitucije, ki so ključno vplivali na različne transferje predmetov kulturne dediščine. Ti procesi so postavljeni v družbeni in politični kontekst nastanka DFJ oziroma FLRJ, pri čemer analiza zajema predvsem prva povojna leta, sega pa tudi v čas druge svetovne vojne. V prispevku je prvič sistematično vzpostavljen celovit zakonodajni in institucionalni okvir, znotraj katerega je mogoče umeščati raziskave in študije primerov provenience posameznih umetnin ter delovanja državnih ustanov in vzpostavitev njihovih zbirk.

KLJUČNE BESEDE

restitucija, vojna škoda, spomeniško varstvo, predmeti kulturne dediščine, Jugoslavija

ABSTRACT

LEGISLATIVE AND INSTITUTIONAL FRAMEWORKS FOR TRANSFERRING OBJECTS OF CULTURAL HERITAGE IN THE POSTWAR YUGOSLAVIA

The contribution presents the results of the analysis of legislative and institutional frameworks that provided for ownership and physical transfers of objects of cultural heritage in Yugoslavia after 1945. The results are placed within four closely intermeshed postwar processes of nationalizing property, taking an inventory of war damage, introducing the principles of monument protection (especially in relation to sales, imports, and exports), and implementing restitution, which crucially affected various transfers of objects of cultural heritage. These processes are set in the socio-political context of creating the Democratic Federal Yugoslavia and the Federal People's Republic of Yugoslavia, respectively, with the analysis being primarily centred on the years immediately following the war and in part also touching upon the time during the Second World War. The contribution systematically sets the first comprehensive legislative and institutional frameworks for research and case studies into the provenance of individual artworks as well as the operations of state institutions and the establishment of their collections.

KEY WORDS

restitution, war damage, protection of monuments, objects of cultural heritage, Yugoslavia

Uvod

Študije provenience predmetov kulturne dediščine, zlasti tistih, ki so bili predmet različnih transferjev med drugo svetovno vojno in po njej, postajajo v zadnjih dveh desetletjih vse pomembnejše raziskovalno področje,¹ pri tem pa stopajo v ospredje tudi vprašanja transferjev, ki so jih povzročile politične spremembe in obe svetovni vojni v 20. stoletju na ozemlju nekdanje Jugoslavije. Z izjemo raziskav, vezanih na provenienco in restitucijo arhivskega in knjižničnega gradiva,² je tematika transferjev predmetov kulturne dediščine oziroma raziskovanje provenience v Sloveniji predmet poglobljene znanstvene obravnave šele v zadnjih letih.³ Namen prispevka je predstaviti rezultate raziskovalnega dela, osredotočenega na razumevanje zakonodajnega in institucionalnega okvira transferjev predmetov kulturne dediščine v času nastanka in oblikovanja Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ) oziroma Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) v letih po koncu druge svetovne vojne, pri čemer gre za prvo celovito predstavitev te tematike.⁴ Razumevanje tega okvira je pomembno, ker opredeljuje ključne procese, prav-

ne podlage in ustanove, ki so vplivali na ravnanje z lastnino v smislu preoblikovanja zasebne lastnine v splošno ljudsko premoženje, vključno s predmeti kulturne dediščine, in tako predstavlja med drugim tudi podlago za nadaljnje umetnostnozgodovinske študije provenience umetnin in umetniških zbirk. Transferje v prispevku tako razumemo kot neposredne fizične premike predmetov kulturne dediščine (kot posledico na primer ropanja) in kot spremembo lastništva na teh predmetih, praviloma iz zasebne v državno last (kot posledico na primer konfiskacije). Predmete kulturne dediščine pa v prispevku razumemo kot predmete, ki sodijo v likovne zvrsti slikarstva, kiparstva in oblikovanja (zlasti izdelki umetne obrti, kot so cerkvena oprema, pohištvo, svetila, glasbila in posodje), muzejske predmete (vključno z arheološkimi izkopaninami), arhivsko gradivo, knjižnično gradivo, znanstvene zbirke in druge predmete, ki imajo umetniško, pa tudi zgodovinsko ali znanstveno vrednost.

Prispevek predmet raziskave predstavlja z vidika zakonodajnega in institucionalnega delovanja DFJ oziroma FLRJ, vsebinsko pa izhaja iz štirih večjih sklopov, ki predstavljajo ključne procese, povezane s transferji predmetov kulturne dediščine v povojni Jugoslaviji: ravnanje države s premoženjem, spomeniško varstvo, vojna škoda in restitucija. Vsi štirje vsebinski sklopi so med seboj tesno prepleteni in vsebujejo ključne vzroke transferjev predmetov kulturne dediščine tako z vidika lastništva kot fizičnih premestitev.

Čeprav se časovni lok prispevka zaključuje z obdobjem samostojne Slovenije, ko je bil sprejet *Zakon o denacionalizaciji*,⁵ se ta osredinja na prva povojna leta, ko je prišlo do največje razlastitve premoženja, vključno s predmeti kulturne dediščine. Širši kontekstualni okvir pa mora zaradi razumevanja procesov, ki so trajali dlje, kot je na primer vzpostavitev sistema spomeniškega varstva, zajemati čas, ko je bilo slovensko ozemlje še del Habsburške monarhije, čas med obema svetovnima vojnama in obdobje okupacije.

Značilnosti obdobja

V nadaljevanju izpostavljamo nekaj družbeno-političnih značilnosti povojne Jugoslavije,⁶ ki so še posebej vplivale na oblikovanje zakonodajnega in institucionalnega okvira nove države in rabo zakonodaje, ter tako tudi na ravnanje z lastnino in s tem s predmeti kulturne dediščine. Pregled uradnih listov Slovenskega narodno osvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije, DFJ in FLRJ kaže zlasti v letih

¹ Raziskovalno področje je močno spodbudila Washingtonska deklaracija, sprejeta 3. decembra 1998: *Washington Conference Principles on Nazi-Confiscated Art*: <https://www.state.gov/p/eur/rt/hlcs/270431.htm> (9. 3. 2019).

² *Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije 1*, str. 11–12; Oblak Čarni, Arhivi v Sloveniji, str. 83–92; Košir, Dolga pot domov, str. 129–148; Oblak Čarni, »Arhivarji pa lahko pridejo, kadar želijo ...«, str. 51–56; Grafenauer, Kaj pomenijo ugovori, str. 101–106; Kodrič Dačić, Federalni zbirni center, str. 51–63; Seražin, *Nastanek in razvoj*, str. 19–22, 67–68.

³ Petrič, Restitucija kulturnih dobrin, str. 521–542; Oblak Čarni, Restitucija arhivov, str. 279–295; Glažar, Izvoz in uvoz arhivskega gradiva, str. 319–336; *Provenience, transferji in lastništvo umetnin*, zlasti prispevki Renate Komić Marn, Tatjana Štefanič in Tine Košak; *Kam so vse umetnine šle? Transferji in odtujitve predmetov kulturne dediščine v Sloveniji med drugo svetovno vojno*, Razstava mednarodnega HERA projekta Transfer predmetov kulturne dediščine v regiji Alpe-Adria v 20. stoletju, Ljubljana, 3. 5.–18. 5. 2018; Vodopivec, Restitucija predmetov, str. 101–120. Študije provenience kulturne dediščine so pogosto vezane tudi na raziskovanje zgodovine Judov: Pančur, *Premoženjski in civilno-pravni položaj*, Podbersič in Hančič, *Povojne zaplembe*, str. 283–287.

⁴ Raziskovalna podlaga za pričujoči prispevek je bila zastavljena v okviru evropskega projekta *TransCultAA – Transfer predmetov kulturne dediščine v regiji Alpe-Adria v 20. stoletju* (financer program *HERA Joint Research Programme*; <https://www.transcultaa.eu/>, 10. 5. 2019), in sicer v sklopu razstave, ki je predstavila deset izbranih zakonodajnih podlag, povezanih s transferji umetnin v 20. stoletju, in pomeni prvi tovrstni pregled pri nas (glej Vodopivec, *Zakonodajni kontekst, razstava Kam so vse umetnine šle?* Ljubljana, Atrij ZRC SAZU, 3. 5.–18. 5. 2018). Raziskovalno delo za ta prispevek, ki je izhodišča razstave močno razširilo in poglobilo, pa je bilo izvedeno v okviru raziskovalnega programa *Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru* (P6-0061), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz javnega proračuna (<https://uifs.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/slovenska-umetnostna-identiteta-v-evropskem-okviru#v>, 10. 5. 2019).

⁵ *Zakon o denacionalizaciji*, Ur. l. RS, št. 27/91 z dne 29. 11. 1991.

⁶ Zgodovinopisje čas nastanka druge Jugoslavije obravnava obširno. Glej na primer: *Slovenska novejša zgodovina*, str. 831–929; Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*; Deželak Barič, *Priprave in izvedba*, str. 367–398.

gradovi, cerkvene ustanove, privatnici

XXXXIX

III. IV. V.

Š K O D A

prisadejana gradovom na področju Slovenije

kijije, klake, stensko področje

šteto nad 10000

Rekapitulacija:

III. gradovi (olovci)	44, 316.910. - Din
IV. cerkvene ustanove	35, 480.000. - "
V. privatnici	61, 259.431. - "
	141, 056.341. - Din

Reparacije:

veliki prelozenci mislove:	141, 656.341. - Din
muzej akademije umetnosti	164, 916.650. - Din

Rekapitulacija vojne škode na ozemlju Slovenije, prizadejana gradovom, cerkvenim ustanovam in zasebnikom (brani Arhiv Jugoslavije, AJ, fond 218 (Jugoslovenski institut za zaščito spomenika kulture), Spiskovi odnetih predmeta u toku rata iz Slovenije i njihova procena vrednosti – ratna šteta, 1946, šk. 63.

1945 in 1946 na izjemno količino sprejetih zakonodajnih aktov, pa tudi na njihovo raznolikost. Segajo domala na vsa področja življenja, od izgradnje upravnega, pravosodnega, finančnega, monetarnega, carinskega, industrijskega (državna podjetja), trgovskega, socialnega, šolskega, zdravstvenega in prometnega sistema do regulacije plač in cen. Velika hitrost sprejemanja zakonov in njihova raznolikost kažeta na željo oblasti po reguliranju celotnega sistema in revolucionarno preobrazbo družbe, spričo katere je Edvard Kocbek leta 1945 v svoj dnevnik zapisal: »Vedno bolj sem zaskrbljen nad hitrostjo in grobostjo, s katero partija – od Tita navzdol – gradi novo, centralizirano Jugoslavijo.«⁷ Povojno Jugoslavijo je zaznamoval državni centralizem, ki je vzpostavil strogo centralizirano

hierarhijo odločanja in vodilno vlogo Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) ter uvedel nadzor na vseh področjih življenja in nad vsemi vzvodi oblasti.⁸ Centraliziran ustroj države in partijske strukture je pogojeval tudi veliko odvisnost federalnih enot od zvezne oblasti, kar je veljalo za vsa področja delovanja oblasti, torej tudi za zakonodajo. Četudi je imela po ustavi skupščina FLRJ zakonodajno oblast in je predstavljala najvišji organ državne oblasti, je vlada FLRJ, ki je bila vsebinsko in kadrovske tesno povezana s KPJ, zlasti v prvih povojnih letih »v duhu revolucionarnega časa« izdajala številne uredbe z zakonsko močjo in s tem posegala v zakonodajno

⁷ Kocbek, *Dnevnik*, str. 25.

⁸ Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, str. 155; Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, str. 10–12; Kozina, *Republiški upravni organi*, str. 103.

funkcijo skupščine.⁹ Na ta način je vlada med drugim urejala tudi področji vojne škode in restitucije. Kljub hitremu ritmu izgradnje nove države Jugoslavije pa je realnost dogajanja na terenu pogosto prehitevala zakonodajne podlage. Določeni zakoni so pomenili legalizacijo spornih praks za nazaj (*ex tunc*), kar je bilo še posebej pogosto v primeru sprememb lastništva.¹⁰ Z legalizacijo spornih praks za nazaj je tesno povezana tudi t. i. prehodnost pravnega sistema. Ta je zaradi nejasnosti določb dopuščala vrsto nedorečenosti in možnosti tendencioznih razlag, glede na želeni cilj.¹¹ Razkorak med zakonodajo in stvarnostjo je bil torej opazen. Številni zakoni so urejali praktično najmanjšo podrobnost v državi, hkrati pa so določila temeljnih zakonov, tudi tistih, ki so določali ravnanje s stvarnim premoženjem, puščala dovolj prostora za različne rabe zakonodaje: »Jugoslovanska država, katera se je oblikovala v letih 1945 in 1946, spominja na Potemkinovo vas. Razlika med 'ljudsko' fasado politično-institucionalne ureditve in njeno 'boljševiško' vsebino je bila namreč ogromna.«¹² Ne nazadnje pa je pri vzpostavljanju druge Jugoslavije ter njenega zakonodajnega in institucionalnega okvira zelo pomemben, mestoma celo ključen, tudi mednarodni okvir, od delovanja zaveznikov, prek poteka mirovne konference v Parizu do odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo; vse to je namreč vplivalo tudi na izvajanje poddržavljanja zasebne lastnine.¹³

Ravnanje države s premoženjem

Ob koncu vojne in v prvih povojnih letih je takratna ljudska oblast sprejela zakonske podlage, ki so urejale ravnanje nove države s premoženjem.¹⁴ Te so urejale vzpostavitev t. i. narodne imovine s postopki konfiskacije in sekvestra, torej zlasti prehod lastništva iz zasebne v državno last, kar je veljalo tudi za predmete kulturne dediščine. Ti so sprva sodili v delokrog zveznega ministrstva za industrijo, kasneje pa poverjeništa oziroma ministrstva za prosveto. Transferja predmetov kulturne dediščine zato ni mogoče obravnavati ločeno oziroma zgolj v okviru enega področja, ampak je treba upoštevati tudi druga področja, kjer kulturne dediščine na prvi pogled ne bi iskali, kot je na primer prav ministrstvo za industrijo. Prav tako je pomembno imeti pred očmi že v uvodu izpostavljeno

dejstvo, da je transfer predmetov kulturne dediščine tesno prepleten z zakonodajo, ki je urejala spomeniško varstvo, ugotavljanje vojne škode in restitucijo (tu govorimo zlasti o mednarodnih pogodbah, kot bomo videli v nadaljevanju).

Prva in hkrati temeljna pravna podlaga, ki je uzakonila podržavljenje in zaseg premoženja, je *Odlok AVNOJa o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile*, ki je bil sprejet še pred koncem vojne, leta 1944.¹⁵ Akt je določal, čigava imovina preide v last države in komu se imetje odvzame (1. in 2. člen), ter navajal vrsto tega imetja (med drugim nepremične posesti, premične dobrine, hiše, pohištvo (3. člen)). Odlok je ustanovil Državno vodstvo narodnih posesti pri poverjeništvu trgovine in industrije (4. člen); ta organ je dobil nalogo upravljati podržavljeno in zaseženo imetje (sekvester). Odlok je vzpostavil državno lastništvo za nazaj, torej tudi za tisto imetje, glede katerega je, kot je zapisano v odloku, že obstajala sodba državljskih ali vojaških sodišč ali ki je že pred izdajo tega odloka prešlo v državno last, pod državno upravo ali zaplembo v posameznih federalnih enotah (4. člen). Odlok je uzakonitev podržavljanja lastnine utemeljil kot nujnost za doseg »kar najbolj uspešne zmage v osvobodilni vojni« ter za gospodarsko obnovo in izgradnjo Jugoslavije (5. člen). Umetnine oziroma predmeti kulturne dediščine v odloku niso bili izrecno omenjeni, vendar je akt dejansko vzpostavil logiko in način ravnanja nove države z vsem zasebnim premoženjem.

Predsedstvo AVNOJ je takoj po vojni, 29. maja 1945, sprejelo tri temeljne zakone, ki so urejali ravnanje s premoženjem. Prva dva sta se nanašala na vse vrste premoženja, tretji pa konkretno na ravnanje s predmeti kulturne dediščine. *Zakon o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti med okupacijo, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupator ali njegovi pomagači*¹⁶ je način vračanja zapuščene premoženja in premoženja, ki so ga okupacijske oblasti odvzele lastnikom, opredelil na podlagi sodbe narodnih sodišč oziroma predpisov uveljavljanja vojne škode (1. člen). 1. člen je med imovino, ki jo ureja zakon, uvrstil tudi dragocenosti, kamor lahko pogojno štejemo predmete kulturne dediščine. Akt je ustanovil Državno upravo narodnega imetja z nalogo upravljanja premoženja iz 1. člena, in sicer do trenutka, ko se to na podlagi sodnega sklepa izroči lastniku oziroma dedičem (4. člen). Pomembna za razumevanje pro-

⁹ Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, str. 11.

¹⁰ Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, str. 157. Gre za *Zakon o nacionalizaciji zasebnih gospodarstev* (Ur. l. FLRJ, št. 98/46, noveliran leta 1948: Ur. l. FLRJ, št. 35/49). To je bila pravna podlaga za podržavljenje velikih gospodarskih podjetij. Več o nacionalizaciji glej: Prinčič, *Nacionalizacija*.

¹¹ Melik in Jeraj, *Slovensko kazensko sodstvo*, str. 451, 463 in 464.

¹² Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, str. 155.

¹³ Več o tem: Prinčič, *Nacionalizacija*.

¹⁴ Žontar, *Povojni prisilni odvzemi*, str. 5–11; Radulović, *Komisija za upravo narodne imovine*, str. 11–19; Kozina, *Komisija za upravo narodne imovine*, str. 15–19.

¹⁵ Odlok je Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) sprejel 21. novembra 1944, v Uradnem listu Demokratične federativne Jugoslavije pa je bil objavljen 6. februarja 1945 (Ur. l. DFJ, št. 2/45).

¹⁶ *Zakon o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti med okupacijo, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupator ali njegovi pomagači*, Ur. l. DFJ, št. 36/45, z dne 29. 5. 1945.

cesa podržavljanja je navedba v 6. členu zakona, ki je določala, naj pristojno narodno sodišče pri sklepanju izročitve premoženja upravičencem upošteva »... *interese narodnega gospodarstva v duhu 5. člena v Odloku Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. novembra 1944 ter naj v primeru, kjer je velika imovina, izroči v upravo samo en del imovine, tako da se ne bi neupravičeno kopičilo bogastvo v rokah oseb, ki se jim imovina izroči v upravo*«. S tem je bila dejansko uzakonjena pravica sodišč, da interese države oziroma »naroda kot celote« postavijo pred interese lastnika, kar je v praksi pomenilo dodelitev velikega dela premoženja Državni upravi narodnega imetja oziroma državnim ustanovam.

Sočasno s sprejetjem zakona o ravnanju z imovino je Predsedstvo AVNOJ sprejelo *Zakon o zaščiti in upravljanju narodnega imetja*.¹⁷ 1. člen tega zakona je določal, da vsako nepremično in premično imetje, ki je ali bo prešlo v državno last na podlagi odloka AVNOJ (1944) ali drugih zakonov, postane narodna imovina. Nadalje je zakon določal, da je državna lastniška pravica do te imovine nezastarljiva in da morajo vse osebe ter javne oblasti in ustanove, ki imajo na dan 29. maja 1945 imovino iz 1. člena zakona, to imovino prijaviti upravam narodnega imetja (2. člen). To pomeni, da s tem imetjem niso smeli razpolagati, vsaka kršitev predpisanega razpolaganja, ki so ga po zakonu izvajale osebe, postavljene za upravljanje in vodstvo narodnega imetja (5. in 6. člen), pa je bila opredeljena kot kaznivo dejanje (8.–16. člen). S tem si je država zagotovila nadzor nad celotnim premoženjem.

Istega dne, torej 29. maja 1945, je Predsedstvo AVNOJ tudi za področje ravnanja s predmeti kulturne dediščine sprejelo zelo pomembno zakonodajno podlago – *Zakon o zbiranju, čuvanju in razdeljevanju knjig in drugih kulturno znanstvenih in umetniških predmetov, ki so postali državna last po odloku Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. novembra 1944*.¹⁸ Zakon je prosvetno ministrstvo DFJ določil kot pristojno za »... *zbiranje, čuvanje in razdeljevanje knjig, arhivskih in muzejskih predmetov, umetniških slik in kipov, znanstvenih zbirk, muzikalij in vseh drugih predmetov zgodovinskega, znanstvenega ali umetniškega značaja, ki so postali državna last po odloku Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. novembra 1944 o prehodu sovražnikove imovine v državno last, o Državni upravi nad imovino odsotnih oseb in o sekvstru nad imovino, katero so okupatorska oblastva nasilno odtujila*« (1. člen). S tem je zakon vse aktivnosti, povezane z lastnino

iz 1. člena zakona, iz pristojnosti industrijskega ministrstva (tj. Državne uprave narodnega imetja) prenesel v pristojnost prosvetnega ministrstva. Zakon je predpisal kazni za »uničevanje državne lastnine«, in sicer za vsako odvzemanje, raznašanje ali uničevanje predmetov (3. člen). Pomemben je 4. člen, ki pomeni neposredno pravno podlago za prenos predmetov kulturne dediščine, ki so bili zasebna last, v javne ustanove: »*Zbrane predmete bo razdelilo prosvetno ministrstvo Demokratske federativne Jugoslavije v sporazumu s prosvetnimi oblastvi posameznih federalnih edinic. V ta namen bodo prosvetna oblastva federalnih edinic poročala o potrebah svojih ustanov, izmed katerih bodo upošteevane posebno tiste, ki so bile v vojni uničene ali poškodovane.*« Zakon je tako tudi neposredna pravna podlaga za vzpostavitev federalnih zbirnih centrov.¹⁹ Dejansko je bila v Uradnem listu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije 8. septembra 1945 objavljena *Uredba ministrstva za prosveto o ustanovitvi zbiralnih centrov za kulturno-zgodovinske predmete*. Ta je na podlagi zveznih predpisov določala ustanovitve Federalnega zbirnega centra za kulturno-zgodovinske predmete pri ministrstvu za prosveto v Ljubljani ter okrožnih zbiralnih centrov v Mariboru, Celju in Novem mestu, njihovo organizacijo in postopke dela. 5. člen je določal, da z vsemi predmeti na ozemlju Slovenije, ki so po odloku AVNOJ postali državna last, razpolagajo izključno zbiralni centri, in sankcioniral samovoljno razpolaganje z njimi, njihovo jemanje, raznašanje ali uničevanje. Uredba je določila tudi, da se posli, ki jih bodo po novem opravljali umetniško-muzejski, knjižni, arhivski in muzikalni referat in so jih pred tem opravljali *Komisija za ugotovitev vojne škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije* in drugi organi, prenesejo na federalne zbirne centre (2. člen). Federalni zbirni centri so tako ob ustanovitvi avgusta 1945 prevzeli tudi vrsto nalog, ki jih je pred tem opravljala republiška komisija za ugotavljanje vojne škode, čeprav lahko elementom njenega delovanja kljub temu sledimo še vsaj do leta 1947 oz. 1949, ko so na ministrstvu za prosveto potekale aktivnosti, povezane z restitucijo.

Še pred sprejetjem podzakonskih aktov, ki bi podrobneje urejali izvajanje treh navedenih zakonov, je 12. junija 1945 Predsedstvo AVNOJ sprejelo *Zakon o konfiskaciji imovine in o izvrševanju konfiskacije*,²⁰ ki je opredelil postopka konfiskacije²¹ in sekvestracije,²²

¹⁷ Zakon o zaščiti in upravljanju narodnega imetja, Ur. l. DFJ, št. 36/45, z dne 29. 5. 1945.

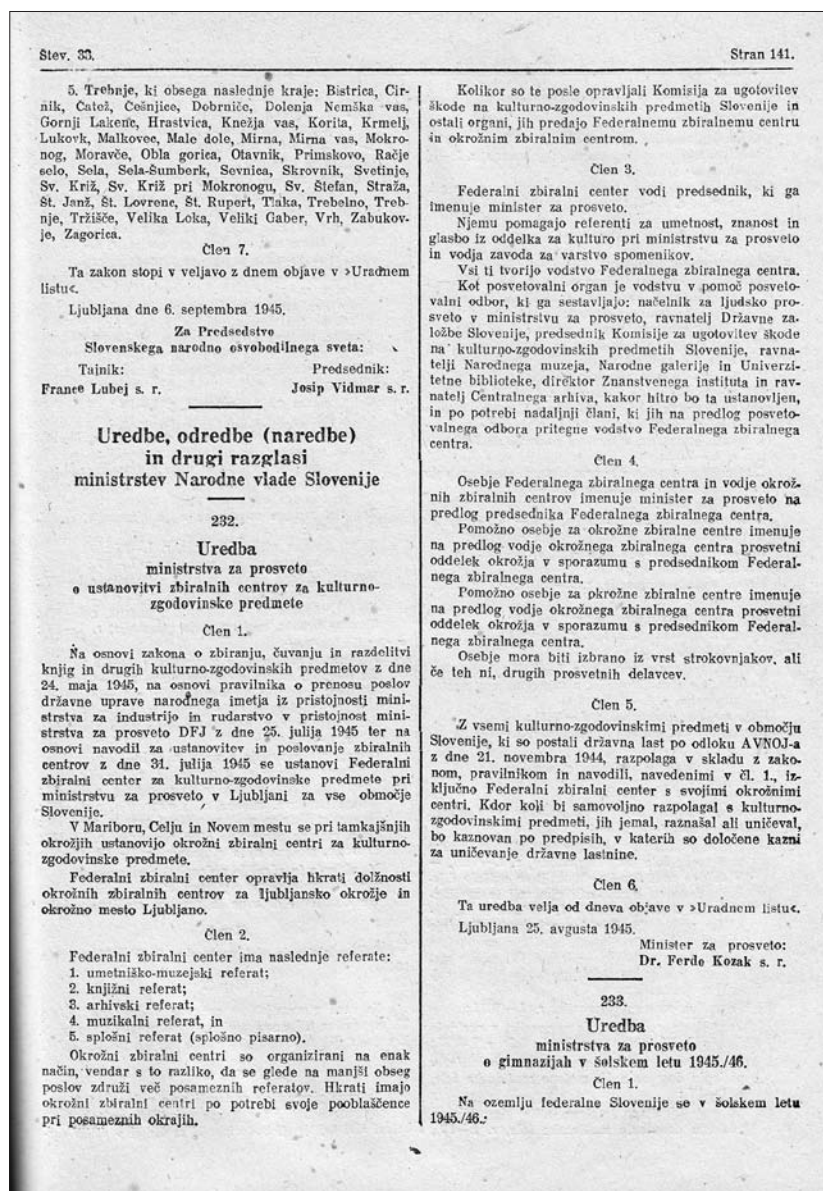
¹⁸ Zakon o zbiranju, čuvanju in razdeljevanju knjig in drugih kulturno znanstvenih in umetniških predmetov, ki so postali državna last po odloku Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. novembra 1944, Ur. l. DFJ, št. 36/45, z dne 29. 5. 1945.

¹⁹ O Federalnem zbirnem centru glej na primer: Rozman, FCC – The Federal Collecting Centre, str. 22–24; Lazarini, Slovenske grajske stavbe, str. 731–748.

²⁰ Zakon o konfiskaciji imovine in o izvrševanju konfiskacije, Ur. l. DFJ, št. 40/45, z dne 12. 6. 1945.

²¹ Konfiskacija imovine je prisilno odvzete celotnega imetja brez kakega povračila (popolna konfiskacija) v korist države ali odvzete točno določenega dela imovine (delna konfiskacija) od imovine, ki je osebna lastnina ali osebni delež v skupni imovini z drugimi osebami (1. člen).

²² Sekvester je začasno odvzete in postavitve imovine pod nad-

*Uredba ministrstva za prosveto o ustanovitvi zbiralnih centrov za kulturno-zgodovinske predmete
(Ur. l. SNOS in NVS, št. 33/45).*

in tako pomeni zakonodajno zaokrožitev poddržavljanja imovine, izpeljano leta 1945. Zakon je določal, da mora biti podlaga konfiskaciji sodba (4. člen), s pravnomočnostjo sodbe pa dobi država lastninsko pravico do konfisciranega imetja (10. člen). Konfiskacija zajema vse stvari obsojene osebe (5. člen), je še določal zakon, 6. člen pa je sicer navedel izjeme, ki so izvzete iz konfiskacije, med katerimi pa ni bilo predmetov kulturne dediščine. 12. člen zakona je urejal sekvestracijo, in sicer je določal, da se ta po zakonu uvede v primeru, ko postopek konfiskacije teče ali pa

še ni uveden, bi pa med tem lahko prišlo do uničenja, odsvojitve ali obremenitve imovine.²³ Šlo je torej za začasno postavitve imovine v državno last. 13. člen je določal, da v primeru sekvestracije imovino upravlja pristojna uprava narodnega imetja do končnega sklepa o konfiskaciji, medtem ko konfiscirano imovino upravlja Federalna uprava narodnega imetja oziroma Državna uprava narodnega imetja, kot je opredelil 26. člen zakona. Ti upravi sta bili po določbah zakona edini, ki sta lahko odločali o razporejanju

zor državne uprave; za to imovino je mogoče, da pride pod konfiskacijo, in sicer zaradi obvarovanja dotične imovine in zaščite javnih interesov (12. člen).

²³ Tak postopek lahko predlagajo federalna (deželna) uprava narodnega imetja, federalna (deželna) komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev ali pristojni javni tožilec (12. člen).

konfiscirane imovine v last ali upravljanje (27. člen). Zakon je določal tudi ravnanje z lastnino nemške države in njenih državljanov, oseb nemške narodnosti (30. člen) ter vojnih zločincev in narodnih sovražnikov (28. člen). Sklepni členi zakona so določali kazni za kršitelje.²⁴

S tem ko so bile podane zakonodajne podlage poddržavljanja imovine, se je država lahko lotila podrobnejšega urejanja postopkov s podzakonskimi akti. Pravosodno ministrstvo jugoslovanske vlade je tako junija 1945 sprejelo *Navodilo za izvajanje Zakona o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti v dobi okupacije, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupatorji ali njihovi pomagači*.²⁵ To navodilo je podrobneje opredelilo postopek pred sodiščem, v katerem, kot navaja navodilo, so morala sodišča upoštevati tudi interese narodnega gospodarstva, kot jih navaja 7. člen: »Pod interesi narodnega gospodarstva se razumejo vse oblike uspešne ostvartitve gospodarskega načrta in ekonomske obnove Jugoslavije kot celote, kakor tudi vseh njenih federalnih edinic.« Prav tako so morala sodišča upoštevati potrebo »nadaljnjega neovirane-ga in racionalnega izkoriščanja imovine« (8. člen). Obe določili lahko razumemo tudi kot podlago za to, da so konfiscirane in sekvstrirane predmete kulturne dediščine izročali državnim ustanovam.

Prosvetno ministrstvo jugoslovanske vlade je 31. julija 1945 sprejelo *Pravilnik o prenosu poslov državne uprave narodnega imetja iz pristojnosti industrijskega ministrstva v pristojnost prosvetnega ministrstva Demokratične federativne Jugoslavije*.²⁶ Ta pravilnik je podrobneje opisal postopek zbiranja in delitve predmetov kulturne dediščine ter je pravzaprav podzakonski akt zakona o zbiranju, čuvanju in razdeljevanju knjig in drugih kulturno znanstvenih in umetniških predmetov. Pravilnik, ki je dejansko ustanovil zbirne centre, je v 1. členu določal: »V krajih, kjer obstoje okrožne uprave narodnega imetja, naj ustanovijo pristojna prosvetna oblastva okrožne zbirne centre za zbiranje in čuvanje knjig, arhivskih in muzejskih predmetov, ume-

tniških slik in kipov, znanstvenih zbirk, muzikalij in vseh drugih predmetov zgodovinskega, znanstvenega in umetniškega pomena, ki so postali državna last. Na sedežih federalnih edinic opravljajo dolžnosti federalnih zbirnih centrov prosvetna ministrstva federalnih vlad. V Beogradu opravlja posle zveznega zbirnega centra zvezno prosvetno ministrstvo.« Pravilnik je nadalje podrobneje opredelil način ravnanja s predmeti kulturne dediščine, ki so bili predmet konfiskacije in sekvestracije.²⁷

Zakonodaja s področja ravnanja z imovino je bila tako pravna podlaga tudi za prenos lastništva nad predmeti kulturne dediščine iz zasebne v državno last. Poleg tega je zakon, ki je urejal zbiranje, čuvanje in razdeljevanje teh predmetov, določal postopek dodelitve predmetov kulturne dediščine javnim ustanovam. Domnevamo lahko, da so na način, ki je bil pravno vzpostavljen z ustreznimi zakonodajnimi podlagami, predstavljenimi v tem razdelku, ravnali tudi s predmeti, ki so bili predmet restitucije, vendar so za potrditev te hipoteze potrebne nadaljnje raziskave.

Leta 1991 je Slovenija sprejela *Zakon o denacionalizaciji*, ki naj bi popravil krivice, storjene s poddržavljanjem premoženja po letu 1945.²⁸ Zakon ureja denacionalizacijo premoženja, ki je bilo poddržavljeno s predpisi o agrarni reformi, nacionalizaciji in zaplembah ter z drugimi predpisi (1. člen). Na tem mestu velja izpostaviti 17. člen, ki določa, da se premičnine vračajo v naravi le, če gre za predmete kulturne, zgodovinske ali umetniške vrednosti, te pa le, če niso sestavni del zbirk javnih muzejev, galerij in drugih podobnih ustanov. Na slednjih se vrne le lastninska pravica.

Spomeniško varstvo

Obdobje neposredno po drugi svetovni vojni je bilo z zakonodajnega vidika prelomno tudi za področje spomeniškega varstva. Nova oblast je namreč že zelo hitro sprejela spomeniškovarstveno zakonodajo, ta pa je urejala tudi ravnanje s tistimi predmeti kulturne dediščine, ki so bili predmet lastniškega transferja. Zaradi povezanosti spomeniškega varstva z ugotavljanjem vojne škode na predmetih kulturne dediščine in restitucijo, kot tudi z uvozom in izvozom, pa je to področje povezano tudi z dejanskimi fizičnimi premiki predmetov.

Zgodovina spomeniškega varstva do leta 1945 je v slovenski literaturi dobro obdelana.²⁹ Izpostaviti pa

²⁴ 31. člen Zakona o konfiskaciji pravi: »Vsako zlonamerno dejanje z namenom preprečiti konfiskacijo ali sekvestro, a zlasti vsako namerno poškodovanje, skrivanje ali zmanjšanje vrednosti imovine, kakor tudi zlonamerna odtujitev ali obremenitev se smatra kakor zločin proti narodnim interesom ...« Začasna narodna skupščina DFJ je 1. septembra 1945 sprejela Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo (Ur. l. DFJ, št. 66/45 (1. 9. 1945)). Imovina, ki bi se lahko nanašala tudi na predmete kulturne dediščine, je omenjena v 3. členu, po katerem je vojni zločin ukazovanje ali izvrševanje požiga, uničevanja ali ropanja javne in privatne imovine. Tudi to določbo lahko interpretiramo v smislu zagotavljanja popolnega državnega nadzora nad imovino, torej tudi predmeti kulturne dediščine.

²⁵ Navodilo za izvajanje Zakona o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti v dobi okupacije, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupatorji ali njihovi pomagači, Ur. l. DFJ, št. 52/45, z dne 24. 6. 1945.

²⁶ Pravilnik o prenosu poslov državne uprave narodnega imetja iz pristojnosti industrijskega ministrstva v pristojnost prosvetnega ministrstva Demokratične federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 54/45, z dne 31. 7. 1945.

²⁷ Pravilnik opredeljuje način ravnanja s predmeti kulturne dediščine, ki so bili predmet razlastitve, in sicer od trenutka, ko postane odločba o konfiskaciji izvršna, do prenosa imovine v zbirni center (2., 3., 4. in 6. člen).

²⁸ Zakon o denacionalizaciji, Ur. l. RS, št. 27/91, z dne 29. 11. 1991.

²⁹ O zgodovini spomeniškega varstva, vključno s pravnimi vidiki, gl. npr.: Hoyer, Spomeniško varstvo, str. 214–217; Jogan,

280

Odlok Predsedstva SNOS-a

o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov

Predsedstvo SNOS-a je sprejelo sledeči odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, umetniških, kulturnih in zgodovinskih spomenikov, znanstvenih in umetniških zbirk in prirodnih znamenitosti, ki bo objavljen v prihodnjem Uradnem listu:

Člen 1.

Vse knjižnice, vsi arhivi, umetniški, kulturni in zgodovinski spomeniki, znanstvene in umetniške zbirke in prirodne znamenitosti, last kogarkoli, spadajo pod posebno zaščito slovenske narodne oblasti.

Člen 2.

Odsek za prosveto pri Predsedstvu SNOS-a se pooblašča, da ob sodelovanju Znanstvenega instituta pri Predsedstvu SNOS-a preko okrožnih, okrajnih in krajevnih narodno osvobodilnih odborov izda vse oblastne ukrepe, ki so potrebni, da se v členu 1. naštetih stvari zaščiti pred poškodbo ali, kolikor so že poškodovane, po možnosti postavijo v prejšnji stan in zaščiti. Odseku za prosveto, ob sodelovanju Znanstvenega instituta, pripada tudi vrhovno nadzorstvo nad izvrševanjem teh ukrepov.

Člen 3.

Glede po tem odloku zaščitene stvari, ki jih ne upravljajo organi slovenske narodne oblasti, je izvesti zaščito odnosno postavitev v prejšnji stan po možnosti sporazumno z lastniki teh stvari ali, če so ti odsotni, z njihovimi zastopniki. Vsi organi slovenske na-

rodne oblasti so dolžni nuditi pri tem vso po okolišnih potrebno pomoč.

Člen 4.

Vsi organi slovenske narodne oblasti, ki bi zagrešili zamudno ali malomarno izvedbo teh zaščitnih ukrepov, so v primeru, če zaradi te zamudnosti nastane ali se poveča škoda, razen disciplinsko še odškodninsko in kazensko, a tudi privatniki, lastniki zaščitene stvari, kazensko odgovorni. Kazen je denarna od 100 do 10.000 Lit. Sodbe izrekajo okrajna narodna sodišča, v katerih okoliščini ima krivec svoje bivališče. V primerih velike malomarnosti morajo sodišča glede stvari, ki so privatna (nedržavna) last izreči tudi brezodškodninsko razlastitev v korist slovenske narodne skupnosti.

Člen 5.

Ta odlok dobi obvezno moč z objavo.

Vsi poštteni Jugoslovani v inozemstvu proti kralju Petru

Zveza jugoslovanskih mornarjev je na sestanku, ki se je vršil 23. januarja v Londonu, najostreje obsodila kraljev poizkus razbiti enotnost jugoslovanskih narodov in njegovo neupravičeno poseganje v njihove pravice.

Enoglasno so mornarji obljubili svojo popolno pomoč NKOJ-u, ki ga priznava za edino zakonito vlado demokratske in federativne Jugoslavije z maršalom Titom na čelu.

*Odlok Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov
(Slovenski poročevalec. Glasilo Osvobodilne fronte, 3/45, 27. 1. 1945).*

bo deželne vlade za Slovenijo o varstvu umetnin.³² Po razpadu Avstro-Ogrske je namreč obstajal velik interes za izvoz različnih premičnin iz Slovenije (tudi zaradi izseljevanja prebivalcev nemške narodnosti) in za preprodajo predmetov s spomeniško vrednostjo.³³ Naredba je določala, da se taki predmeti lahko izvozijo ali prodajo le s privoljenjem deželne vlade. Varstvo nepremične dediščine pa je še naprej potekalo

pod okriljem gradbene, pa tudi gozdarske zakonodaje. France Stele (1886–1972), umetnostni zgodovinar in med drugim prvi deželni konservator za Kranjsko, si je sicer ves čas prizadeval za sprejetje področnega zakona in v ta namen pripravil več predlogov, ki pa niso ugledali luči dneva (zadnji leta 1939). Med drugo svetovno vojno je na Slovenskem veljala zakonodaja različnih okupatorskih oblasti, hkrati pa je na osvobojenih ozemljih že med vojno nova komunistična oblast pripravljala poddržavljenje vsega premoženja ter uvedbo državnega nadzora in varstva tudi nad vsemi objekti in predmeti kulturne dediščine, pri čemer je celo prehitela zvezne oblasti. Že 12. marca 1944 je Slovenski narodnoosvobodilni svet izdal *Odlok o obveznem pošiljanju vseh publikacij, ki izhajajo na*

³² Naredba je bila objavljena v Uradnem listu deželne vlade za Slovenijo dne 14. 6. 1921. Predmete kulturne dediščine postavlja pod varstvo deželne vlade za Slovenijo, poverjenstva za uk in bogočastje. Izvoz in prodaja teh predmetov sta dovoljena le s privolitvijo deželne vlade.

³³ Več o tem: Komić Marn, Če bo hotel muzej pridobiti, str. 83–110.

svobodnem in po edinicah NOV in PO Slovenije kontroliranem slovenskem ozemlju,³⁴ 17. januarja 1945 pa je sprejel *Odlok Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov*.³⁵

Odlok je pod zaščito slovenske narodne oblasti postavil vse knjižnice, arhive, umetniške, kulturne in zgodovinske predmete, znanstvene in umetniške zbirke ter prirodne znamenitosti, in to ne glede na to, kot je navedeno v zakonu, čigava last so (1. člen). Odlok je predpisal kazensko odgovornost v primeru neustreznega ravnanja s temi predmeti in predvidel tudi brezodškodninsko razlastitev v korist slovenske narodne skupnosti v primeru velike malomarnosti (4. člen). Slovenski narodnoosvobodilni odbor, kasneje SNOS, pa je še pred tem, torej 12. januarja 1944, ustanovil Znanstveni inštitut pri Predsedstvu SNOS, ki je imel med drugim nalogo zbiranja arhivskega gradiva, po odloku pa je bil določen, da skupaj z Odsekom za prosveto pri Predsedstvu SNOS izvaja nadzor nad izvrševanjem ukrepov, predpisanih z odlokom (2. člen).³⁶

Zvezni organ Predsedstvo Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) je zgolj dober mesec kasneje, 20. februarja 1945, izdal *Odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin*,³⁷ s čimer je predpisal državno varstvo za vse predmete umetniškega in znanstvenega značaja (stavbe zgodovinske in umetniške važnosti, javni spomeniki, kipi, slike, knjižnice, arhivi državnih in bivših samoupravnih ustanov, znanstvene zbirke, muzeji) ter prepovedal prenašanje teh predmetov v privatni lasti iz države bodisi s prodajo ali zamenjavo bodisi kot darilo ali volilo (1. člen).³⁸ 2. člen je določal, da Narodnoosvobodilna vojska in Partizanski odredi Jugoslavije te predmete zaščitijo takoj po prihodu v osvobodjeni kraj, nadziranje in poslovanje z njimi pa poverijo strokovnim močem v sporazumu s pristojnimi prosvetnimi oblastvi. Kršitve odloka bodo kaznovane po predpisih, predvidenih za uničevanje državne lastnine, je še določal odlok (4. člen).

Kmalu nato, 31. julija 1945, je Predsedstvo AVNOJ sprejelo *Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Demokratske federativne*

Jugoslavije,³⁹ s čimer je prenehal veljati *Odlok NKOJ* z dne 6. marca 1945. Zakon je v 1. členu določal, da se pod državno zaščito postavijo spomeniki, ne glede na to, komu pripadajo ali v čigavi posesti so. Kot spomenike je zakon opredelil naslednje kategorije: vsi nepremični in premični kulturno-zgodovinski, umetniški in etnološki spomeniki ter prirodne znamenitosti zoološkega, botaničnega, geološko-paleontološkega, mineraloško-petrografskega in zemljepisnega značaja (1. člen). Zakon za zaščito spomenikov je ustanovil Vrhovni inštitut za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v Beogradu, ki pa je po zakonu deloval pod nadzorom prosvetnega ministrstva zvezne vlade. Zakon je določal, naj federalne edinice (kasnejše republike) osnujejo lastne federalne zavode pod nadzorstvom prosvetnega ministra zvezne vlade (2. člen). Nadalje je opredelil pristojnosti zavoda, kot so priznavanje lastnosti spomenika, izdajanje dovoljenj za, med drugim, premeščanje premičnih kulturno-zgodovinskih, etnografskih in umetniških spomenikov pod državno zaščito ter za odsvojitve, zastavitve ali odvoz v tujino (3.–6. člen). Zakon je uzakonil tudi razlastitev in odvzem (7. in 9. člen)⁴⁰ ter predkupno pravico zavoda (11. člen). Po določilih 15. člena tega zakona je vse nepremične in premične spomenike, ki so bili razlašeni v državno korist, upravljal pristojni federalni zavod. Zakon je tako poleg mehanizmov varstva (na primer razglašeni spomeniki, predkupna pravica, odgovornost lastnika) opredelil tudi vlogo zavoda kot ključne ustanove pri ravnanju s kulturno dediščino.

Na podlagi tega zakona je zvezno prosvetno ministrstvo novembra 1945 sprejelo dva pravilnika; prvega o pristojnosti in organizaciji zveznega inštituta ter drugega o izvajanju spomeniškega zakona. *Pravilnik o pristojnosti in organizaciji Vrhovnega inštituta za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti* je podrobneje predpisal pristojnosti, naloge in sestavo inštituta.⁴¹ Med drugim je med njegove naloge uvrstil nadzor nad načinom upravljanja razlaščenih ali odvzetih nepremičnin (2. člen). Osebe vrhovnega inštituta je po pravilniku imenoval prosvetni minister zvezne vlade (7. člen). *Pravilnik za izvajanje Zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske fede-*

³⁴ Obvezni izvod je bilo treba po odloku pošiljati Odseku za informacije in propagando pri Predsedstvu SNOS in Znanstvenemu inštitutu pri Predsedstvu SNOS (Kodrič Dačić, Univerzitetna biblioteka v Ljubljani, str. 181).

³⁵ Odlok Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, *Slovenski poročevalec. Glasilo Osvobodilne fronte*, 3/45, z dne 27. 1. 1945.

³⁶ Več o delovanju Znanstvenega inštituta pri Predsedstvu SNOS: Škerl, Znanstveni inštitut, str. 30–63.

³⁷ Odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin, Ur. l. DFJ, št. 10/45, z dne 6. 3. 1945.

³⁸ Ministrstvo za trgovino in preskrbo je 20. marca 1945 sprejelo Uredbo o postavitvi uvoza in izvoza pod državno nadzorstvo; tako je država ves izvoz/uvoz z zakonom postavila pod državno nadzorstvo, Ur. l. DFJ, št. 14/45, z dne 20. 3. 1945.

³⁹ Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 54/45, z dne 31. 7. 1945.

⁴⁰ »V primeru zlonamerne poškodovanja zaščenega nepremičnega spomenika ali nedovoljene odsvojitve, zastavitve ali izvoza zaščenega premičnega spomenika v inozemstvo, se sme spomenik s sodno odločbo odvzeti lastniku v korist države brez odškodnine.« Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 54/45, z dne 31. 7. 1945.

⁴¹ Pravilnik o pristojnosti in organizaciji Vrhovnega inštituta za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti, Ur. l. DFJ, št. 88/45, z dne 13. 11. 1945.

*rativne Jugoslavije*⁴² pa je v 1. členu podrobno navedel nepremične ter premične kulturno-zgodovinske, etnografske in umetniške spomenike. Med drugim je opredelil mehanizem razglasitve spomenika ter določil nadzorne organe zaščite (krajevni, rajonski, okrajni in okrožni narodni odbori, 5. člen) in strokovne organe zaščite (vrhovni inštitut, federalni zavodi in pooblaščen znanstvene ustanove). Pravni akt je še določal, da morajo prosvetni ministri federalnih enot v treh mesecih ustanoviti federalne inštitute za zaščito kulturnih spomenikov in federalne inštitute za zaščito naravnih znamenitosti (8. člen). Slovenski inštitut oziroma zavod je bil tako pod imenom Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije ustanovljen še istega leta.

Vojna škoda in restitucija

Začetek mednarodnega pravnega varstva dediščine v primeru oboroženih spopadov sodi v konec 19. oziroma v začetek 20. stoletja,⁴³ od sedemdesetih let 20. stoletja pa mednarodna skupnost izvaja tudi ukrepe preprečevanja nedovoljenega izvoza in trgovanja z umetninami. Leta 1970 je Unesco v Parizu sprejel *Konvencijo Unesca o sredstvih za preprečevanje nezakonitega uvoza, izvoza in prenosa lastništva kulturnih dobrin*,⁴⁴ leta 1995 pa je mednarodna organizacija UNIDROIT sprejela *Konvencijo o ukradenih ali nezakonito izvoženih predmetih kulturne dediščine*.⁴⁵ Konvencija UNIDROIT med drugim vzpostavlja dve temeljni načeli restitucije. Zahtevek za restitucijo namreč lahko vloži tudi zasebnik, kar do tedaj ni bilo mogoče, saj je zahtevke lahko vlagala zgolj država, lastniku, ki je kulturno dediščino pridobil v dobri veri, pa pripada odškodnina. Prav nedorečeno reševanje restitucije v primeru nakupa

v dobri veri in odškodnine je, na primer, oteževalo restitucijo predmetov kulturne dediščine iz Avstrije v Jugoslavijo po letu 1945. To je pomembna okoliščina, saj naj bi bilo takih predmetov v Avstriji po nekaterih ocenah kar 90 %.⁴⁶ Tudi Evropska unija je leta 1992 sprejela uredbo, ki ureja zlasti izvoz in uvoz predmetov kulturne dediščine,⁴⁷ leta 2014 pa celo pravno zavezujočo direktivo o vračanju predmetov kulturne dediščine, ki so bili protipravno odstranjeni z ozemlja države članice, vendar pa se direktiva nanaša zgolj na obdobje po 1. januarju 1993.⁴⁸ Danes je cilj mednarodnega prava vzpostavljati ravnotežja med preprečevanjem protipravnega trgovanja z umetninami in spoštovanjem prostega pretoka kulturnih dobrin (na primer razstave).

Kar zadeva restitucijo predmetov kulturne dediščine, ki so bili odtujeni v času vojne, so ključna določila mirovnih pogodb, ki so po prvi in drugi svetovni vojni natančno opredelila obveznosti vračanja predmetov kulturne dediščine in vsebovala določila o vrnitvi v naravi (restitucija), odškodnini (reparacija) in nadomestnih umetniških delih primerljive vrednosti (ramplasma).⁴⁹

Vojne škode in restitucije v DFJ ni urejal zakon, temveč odloki, pravilniki in uredbe, vsi sprejeti že leta 1945. Pravne podlage s teh dveh področij seveda prinašajo zlasti določbe v zvezi s transferji predmetov kulturne dediščine kot posledice vojne, pri čemer gre pogosto za transfer preko meja. Tu izpostavljamo zlasti institucionalno in procesno vzpostavitev popisa ter ocene vojne škode in restitucije, saj sta oba procesa močno zadevala predmete kulturne dediščine. Popis vojne škode je bil, kot že poudarjeno, pomembna podlaga tudi za oblikovanje restitucijskih in reparacijskih seznamov. V delokrog *Komisije za ugotovitev vojne škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije* je namreč sprva sodilo tudi zbiranje podatkov in

⁴² Pravilnik za izvajanje Zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 88/45, z dne 13. 11. 1945.

⁴³ Veljavne mednarodne konvencije varstva kulturne dediščine so objavljene na spletni strani Ministrstva Republike Slovenije za kulturo: http://www.mk.gov.si/si/zakonodaja_in_dokumenti/veljavni_predpisi/varstvo_kulturne_dediscine/ (27. 5. 2019). Med njimi so Haaške konvencije iz leta 1954. Besedilo Haaških konvencij iz let 1899 in 1907 je dostopno na: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/150?OpenDocument> (27. 5. 2019).

⁴⁴ UNESCO, Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (17. 12. 2019).

⁴⁵ UNIDROIT, Unidroit convention on stolen or illegally exported cultural objects: <https://www.unidroit.org/102-instruments/cultural-property/cultural-property-convention-1995/173-unidroit-convention-on-stolen-or-illegally-exported-cultural-objects-1995-rome> (17. 12. 2019); Zakon o ratifikaciji Konvencije Unidroit o ukradenih ali nezakonito izvoženih predmetih kulturne dediščine, Ur. l. RS – Mednarodne pogodbe, št. 6/04: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO3899> (17. 12. 2019).

⁴⁶ Vodopivec, Restitucija predmetov, str. 111.

⁴⁷ Uredba Sveta (EGS) št. 3911/92 z dne 9. 12. 1992 o izvozu predmetov kulturne dediščine je bila že večkrat spremenjena. Kodificirana različica iz leta 2008 je na voljo na povezavi Ur. l. Evropske unije: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=CELEX%3A32009R0116> (17. 12. 2019).

⁴⁸ Direktiva 2014/60/EU Evropskega parlamenta in Sveta, Ur. l. Evropske unije, z dne 15. maja 2014, govori o vračanju predmetov kulturne dediščine, ki so bili protipravno odstranjeni z ozemlja države članice: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=celex%3A32014L0060> (17. 12. 2019).

⁴⁹ Več o tem in o reševanju vprašanj vračanja predmetov kulturne dediščine po vojni gl. npr.: Zwitter, Naše kulturne revindikacije, str. 157–165; Petrič, Restitucija kulturnih dobrin, str. 521–542. V ta sklop sodi tudi reševanje neizpolnjenih obveznosti Avstrije (Sanžermenska mirovna pogodba in sporazum 1923; 1958 sporazum o rešenih vprašanjih, ki zajema tudi vprašanja vrnitve kulturnih vrednot in arhivov ter se je deloma uresničil med letoma 1975 in 1986, drugo se še obravnava v mešanih komisijah) in Madžarske (pogodba o vračanju arhivskega gradiva leta 1958, izročeno 1960) in gradivo z ozemlja, ki so po Rapalski (1920) in Rimski pogodbi (1924) pripadla Jugoslaviji (jugoslovansko-italijanska arhivska konvencija, 1950).

FEDERATIVNA LJUDSKA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA

Forderung für die Restitution des kultur oder kunsthistorischen
Gutes aus Österreich.

Volkarepublik Slovenien

Nr. 303

1. Benennung und Beschreibung des geforderten kultur - oder kunsthistorischen Gutes:

Bilder:

Gaspari M.:	Die Helken in Goronjsko, Pastell, Pappe, 60x40 cm
Jakovčič R.:	Der Sämann, Pastell, Papier, 64x75 cm
Šmreker H.:	Der Paradiesvogel, Radierung, 30x20 cm
Stiplovec:	Der Morgen, Öl, Leinwand, 90x80 cm
Sentel A.:	Die blühende Kaktus, Öl, Leinwand, 100x80 cm
Irstenjak A.:	Die Knaben beim Spiel, Öl, Leinwand, 60x80 cm
Zmitnik Peter:	Stola, Öl, Leinwand, 60x80 cm
"	Ein Feld mit Blumen, Öl, Leinwand, 60x80 cm
"	Haus mit der Landschaft, Öl, Leinwand, 60x80 cm
"	Landschaft in Posavje, Öl, Leinwand, 60x80 cm
"	Geburtshaus des Dichters An. Aškerc, Öl, Leinwand, 60x80 cm
"	Bauernhaus in Bolenjsko, Öl, Leinwand, 60x80 cm
Gotič Viktor:	Brücke, Öl, Leinwand, 60x80 cm
Bukan Joz:	Die Brate in Grna, Öl, Leinwand, 25x30 cm
Črnčič Ivo:	Das Meer, Öl, Leinwand, 100x80 cm
Mladič S.:	Landschaft in Sv. Peter pod Sv. gorami, Aquarell, 25x30 cm
Slapernik R.:	Kranjska gora, Öl, Leinwand, 100x80 cm

2. Eigentümer oder Vormund des geforderten Gutes. Wo sich das Gut befand bevor es nach Österreich abgebracht wurde:

Dr. Fr. Lipold, Maribor

3. Tatsachen und Umstände unter welchen das Gut aus dem jugoslawischen Gebiet abgebracht wurde:

Beschagnahme vom Beauftragten für die Festigung deutschen Volkstums im Frühjahr 1942 zu Gunsten des Gaues Steiermark und während 1941-1942 an Angestellte des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark versetzt

4. Wohin das Gut abgebracht wurde:

Steiermark

5. Zeugen: R. Lenard, Maribor
Dr. Rosina, Maribor

Ne

Primer zahtevka za restitucijo kulturnih ali umetnostnozgodovinskih predmetov, ki ga je Federativna ljudska republika Jugoslavija, Ljudska republika Slovenija, vložila proti Avstriji (hrani Ministrstvo za kulturo RS, INDOK center, Arhiv spisov 75/1959).

dokaznega gradiva o vseh odnesenih, poškodovanih in uničenih kulturno-zgodovinskih predmetih ter priprava vsega potrebnega za izročitev in prenos kulturno-zgodovinskega gradiva v domovino, ki je glede na vsebino in provenienco pripadalo jugoslovanskega oziroma slovenskemu ozemlju in se je nahajalo v institucijah držav in rokah posameznikov zunaj jugoslovanskega oziroma slovenskega ozemlja.⁵⁰ Povezavo med vojno škodo in restitucijo dokazuje tudi dejstvo, da je postopek ugotavljanja vojne škode za predmete kulturne dediščine koordiniral takratni

zavod za varstvo kulturne dediščine pod vodstvom direktorja, umetnostnega zgodovinarja Frana Šijanca (1901–1964), prav tako pa je zavod nekoliko kasneje pod vodstvom direktorja, kulturnega delavca Eda Turnherja (1896–1969) koordiniral tudi oblikovanje restitucijskih zahtevkov za predmete kulturne dediščine.⁵¹ Prepletenosti procesov pa je mogoče slediti tudi na podlagi vloge posameznih ključnih osebnosti.⁵²

Poverjenišstvo prosvete AVNOJ je 9. februarja 1945 sprejelo *Odlok o ustanovitvi »Komisije za ugo-*

⁵⁰ ARS, AS 231/I, Komisija za ugotavljanje škode na kulturno-zgodovinskih predmetih pri Ministrstvu za prosveto Narodne vlade Slovenije, 1944–1949: <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=626060> (11. 5. 2020).

⁵¹ Zbirne sezname vojne škode muzejskih ustanov, ki jih je sestavljala zavod na podlagi spisov ustanov, hrani Arhiv Jugoslavije, fond 218 (Jugoslovanski institut za zaščito spomenika kulture).

⁵² Več o tem: Vodopivec, Restitucija predmetov, str. 101–120.

R E K A P I T U L A C I J A	
kulturne škode, prizadejane muzejskim ustanovam na področju Slovenije in izkazane v priloženem seznamu.	
1. Pokrajinski muzej v Mariboru	140.000.--
2. Pokrajinski muzej v Mariboru	12.000.--
3. Pokrajinski muzej v Mariboru	3.000.--
4. Pokrajinski muzej Maribor	3.200.--
5. Mestni muzej v Celju	6.000.--
6. Mestni muzej v Ptuju	8.000.--
7. Mestni muzej v Ptuju	8.000.--
8. Mestni muzej v Ptuju	40.000.--

	220.200.--
9. Narodni muzej v Ljubljani	525.000.--

10. Etnografski muzej v Ljubljani	745.200.--
11. Prirodoslovni muzej v Ljubljani	

*Rekapitulacija vojne škode na ozemlju Slovenije, prizadejane muzejskim ustanovam
(hrani Arhiv Jugoslavije, AJ, fond 218 (Jugoslovanski institut za zaščito spomenika kulture),
Spiskovi odnetih predmeta u toku rata iz Slovenije i njihova procena vrednosti – ratna šteta, 1946, šk. 63.*

tavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za njihovo vrnitev v domovino» pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije.⁵³ Namena odloka sta bila vzpostavitev sistema za ugotovitev škode, ki so jo na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih v deželah Jugoslavije povzročili okupatorji, in uvedba postopka za vrnitev odnesenih predmetov v Jugoslavijo (1. člen). Člane komisije je po odloku

imenoval poverjenik prosvete (ob sprejetju odloka je bil to Edvard Kocbek (1904–1981)), ki mu je bilo z odlokom naloženo, da v sporazumu z Državno komisijo za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev delovanje komisije uredi s pravilnikom (2. člen). Ta pravilnik je ministrstvo za prosveto sprejelo sočasno. *Pravilnik o sestavi in delovanju Komisije za ugotavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za njihovo vrnitev v domovino pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije*⁵⁴ je urejal delovanje komisije in do-

⁵³ Odlok o ustanovitvi »Komisije za ugotavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za njihovo vrnitev v domovino» pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije. Ur. l. DFJ, št. 3/45, z dne 9. 2. 1945.

⁵⁴ Pravilnik o sestavi in delovanju Komisije za ugotavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za nji-

286

ločal njene naloge (zbiranje podatkov o škodi, ugotavljanje odgovornosti za škodo, oblikovanje predlogov za vrnitev predmetov v Jugoslavijo ali za nadomestilo, če so poškodovani ali uničeni, zbiranje dokaznega gradiva o »plenitvi, poškodovanju in uničevanju vseh kulturno-zgodovinskih predmetov« (1. in 4. člen)), način delovanja (komisija deluje v posameznih federalnih enotah po svojih odposlancih oziroma predstavnikih (2. člen)) in odgovornost (komisija je za delovanje odgovorna poverjeniku prosvete v NKOJ (3. člen)). Pravilnik je dokazno gradivo razvrstil po strokah (šole, akademije znanosti, muzeji, arhivi, javne knjižnice, gledališča, državne in samoupravne tiskarne, cerkve vseh veroizpovedi, javni spomeniki in zgradbe kulturno-zgodovinskega pomena (4. člen)) in določil vrste dokaznega gradiva (med drugim izpovedi prič, uradna poročila ustanov, fotografije (5. člen)). Dne 9. marca 1945 je bila ustanovljena *Komisija za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije* pri Odseku za prosveto pri Predsedstvu SNOS.

Uredba o ustanovitvi Državne komisije za vojno škodo je 24. aprila 1945 sprejel ministrski svet kot najvišji organ v državi s podpisanim predsednikom Josipom Brozom-Titom (1892–1980).⁵⁵ Uredba, ki je ustanovila Državno komisijo za vojno škodo, je njene naloge opredelila v 1. členu: zbiranje podatkov o celotni vojni škodi v državi, presoja in ocena prijavljene vojne škode, izdelava načrta o porazdelitvi vojne škode, organizacija dela za zbiranje in urejanje podatkov o vojni škodi v federalnih edinicah in nadzor njihovega dela. V 3. členu je uredba opredelila vojno škodo (med drugim uničenje in poškodovanje imetja od 6. aprila 1941 do konca vojne bodisi s strani vojnih sovražnikov in njihovih pomagačev bodisi s strani NOV in POJ), 4. člen pa je določal, da predsednika in člane komisije imenuje predsednik ministrskega sveta, torej Josip Broz-Tito. Uredba je še določala, da se v federalnih edinicah ustanovijo deželne komisije za vojno škodo, ki bodo zbirale podatke o vojni škodi ter presojale in ocenjevale prijavljeno škodo, njihovo delo pa bo vodila in nadzorovala državna komisija (5. člen).

Dobra dva meseca kasneje, 26. junija 1945, je ministrski svet sprejel še *Pravilnik o prijavljanju in ugotavljanju vojne škode*, ki je natančno opredelil pojem vojne škode, način prijave vojne škode, organe in njihove pristojnosti ter način uveljavljanja vojne škode.⁵⁶ Med predmete vojne škode je uvrstil tudi pohištvo, knjige, slike, dragocenosti, zemljišča, gozdove ter kmetijska posestva z objekti in inventarjem

(2. člen). Pravilnik je določal tudi načine povzročitve vojne škode; med njimi za imovino navaja »... uničenje ali poškodovanje zaradi (...) uničevanja kulture, ropanja, tatvine, rekvizicije, konfiskacije, kontribucije, denarne kazni (...), nasilnega odvzema premičnin« (6. člen). Členi 18–24 so določali način prijave vojne škode, 19. člen pa navaja, da mora biti prijava podana na predpisanih obrazcih.

Členi 25–32 so podrobneje določali organe in pristojnosti. Državna komisija za vojno škodo je bila določena kot vrhovni organ za vprašanja vojne škode (člen 25), organi za vojno škodo v federalnih enotah so postale federalne komisije za vojno škodo (člen 26; zbirajo podatke, ugotavljajo in ocenjujejo škodo, delujejo po navodilih državne komisije), na lokalni ravni pa so bile vzpostavljene okrajne komisije za vojno škodo in krajevni narodni odbori. Ugotavljanje vojne škode je izvajala tudi Komisija za ugotavljanje škode, izvršene po okupatorju na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije in za njih vrnitev v domovino in jugoslovanska zastopstva v tujini (27. člen). Za predmete kulturne dediščine je zelo pomemben 31. člen, ki je določal, da škodo na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije zbira, ugotavlja in ocenjuje Komisija za ugotavljanje škode, izvršene od okupatorja na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije, in za njih vrnitev v domovino. To škodo je po določilih pravilnika državni komisiji za vojno škodo prijavljalo prosvetno ministrstvo. Členi 33–46 so določali postopek priznavanja vojne škode. Krajevni narodni odbori na lokalni ravni so imenovali poverjenike; ti so bili pogosto učitelji ali duhovniki, ki so pomagali pri prijavi in preverjali prijavo škode (člen 35). Poverjeniki so prijave posredovali okrajnim komisijam za vojno škodo, ki so nato izdale sklep o višini škode (člen 38); zbirne spiske so dostavljale federalni komisiji, ta pa državni komisiji (45. člen).

Državna komisija za vojno škodo je 14. septembra 1945 izdala *Naredbo o prijavljanju podatkov Državni komisiji za vojno škodo*.⁵⁷ Naredba se je nanašala na prijave škode podjetij, pri katerih so bili udeleženi Nemčija ali nemške fizične in pravne osebe na dan 6. aprila 1941. Predmeti kulturne dediščine niso bili omenjeni, je pa komisija teden dni kasneje izdala še *Poziv za naknadno prijavo podatkov državni komisiji za vojno škodo*.⁵⁸ Ta poziv se je prav tako nanašal na prijave škode Državni komisiji za vojno škodo s strani podjetij, pri katerih so bili udeleženi Nemčija ali nemške fizične in pravne osebe na dan 6. aprila 1941. Med zahtevanimi podatki pa je tudi »posest umetniških predmetov«.

hovo vrnitev v domovino pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 3/45, z dne 9. 2. 1945.

⁵⁵ Uredba o ustanovitvi Državne komisije za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 24/45, z dne 24. 4. 1945.

⁵⁶ Pravilnik o prijavljanju in ugotavljanju vojne škode, Ur. l. DFJ, št. 44/45, z dne 26. 6. 1945.

⁵⁷ Naredba o prijavljanju podatkov Državni komisiji za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 70/45, z dne 14. 9. 1945.

⁵⁸ Poziv za naknadno prijavo podatkov državni komisiji za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 72/45, z dne 21. 9. 1945.

Evidentiranje vojne škode na terenu so torej vodile naslednje ustanove: Vrhovni inštitut za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti (ustanovljen 13. novembra 1945), Komisija za vojno škodo pri Predsedstvu SNOS (ustanovljena 9. februarja 1945 – 31. decembra 1946), Državna komisija za vojno škodo (ustanovljena 24. aprila 1945), skupaj s federalnimi komisijami za vojno škodo, okrajnimi komisijami za vojno škodo in krajevnimi narodnimi odbori, Komisija za ugotavljanje škode, izvršene po okupatorju na kulturno zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije in za njih vrnitev v domovino ter zastopstva v tujini.

Ministrstvo za trgovino in preskrbo DFJ je 23. novembra 1945 izdalo *Uredbo o ustanovitvi Zavoda za reparacijske terjatve*,⁵⁹ ki je bil pristojen tudi za restitucijo, s čimer je država dejansko prešla v fazo opredelitve reparacijskih in restitucijskih zahtev. Za restitucijo z izjemo navedene uredbe na zvezni ravni ni bilo sprejetih posebnih zakonodajnih aktov, saj so za temeljne pravne podlage veljala določila mirovnih pogodb in mednarodnih sporazumov.

Z restitucijo so se na zvezni ravni ukvarjale naslednje ustanove: Zavod za reparacijske terjatve (ustanovljen 23. novembra 1945), Državna komisija za vojno škodo (april 1945 – februar 1946) ter na ravni republik federalne komisije za vojno škodo in Reparacijska komisija pri Vladi FLRJ (februar 1946 – marec 1954), ki je prevzela delokrog Državne komisije za vojno škodo in nadzor nad federalnimi komisijami, v njenem okviru pa so delovale tudi restitucijske delegacije DFJ oziroma FLRJ v tujini. Na ravni Slovenije so bile ključne ustanove: Ministrstvo za prosveto LRS (maj 1945 – september 1949), kasneje Ministrstvo za znanost in kulturo LRS (september 1949 – april 1951), Restitucijska komisija pri Ministrstvu za prosveto LRS (marec 1948 – februar 1949), Restitucijski referat pri Ministrstvu za prosveto LRS (ustanovljen 6. maja 1949) in Komisija za upravo narodne imovine, KUNI (oktober 1945 – marec 1946).⁶⁰

Pri restituciji predmetov kulturne dediščine po drugi svetovni vojni je za slovenski prostor gotovo temeljno vprašanje, v kakšni meri je bila realizirana predvsem iz Avstrije, Italije in Nemčije in katere okoliščine so vplivale na njeno realizacijo,⁶¹ kar terja nadaljnje raziskovalno delo.

Sklep

Pregled zakonodajnega in institucionalnega okvira transferjev predmetov kulturne dediščine po letu 1945 v Jugoslaviji ponuja okvir, znotraj katerega je mogoče umeščati razlage, povezane z raziskovanjem provenience posameznih umetnin in zbirk, ter izvajati študije posameznih primerov transferjev umetnin in njihove usode. Hkrati pregled in analiza ključnih pravnih aktov in ustanov poglobljata razumevanje delovanja DFJ oziroma FLRJ v prvih letih po drugi svetovni vojni, zlasti v odnosu do preoblikovanja zasebne lastnine v splošno ljudsko premoženje, vključno s predmeti kulturne dediščine, ter vzpostavitev državnih ustanov varstva kulturne dediščine in njihovih zbirk. V prispevku poudarjamo nujnost opazovanja in interpretacije transferjev predmetov kulturne dediščine z vidika prepletenosti štirih procesov, ki so podražavljanje lastnine, ugotavljanje vojne škode, vzpostavljanje načel spomeniškega varstva in s tem nadzora nad transferji kulturne dediščine, kot so prodaja, izvoz in uvoz ter restitucija kot element kulturne diplomacije DFJ oziroma FLRJ. Trden okvir pravnih aktov in ustanov, ki ga postavljamo, pa ne sme biti razumljen kot edina podlaga za raziskovanje, saj je treba upoštevati tako družbene in politične razmere kot mednarodne okoliščine, ki so vplivale na ravnanje takratnih jugoslovanskih oblasti. Iz literature in arhivskih dokumentov je mogoče razbrati, da je pri uporabi zakonodaje na terenu prihajalo do odklonov in različnih praks pri neposrednem izvažanju transferjev predmetov kulturne dediščine; nadaljnje študije teh praks na terenu se s tem ponujajo kot novo, obširno raziskovalno področje. Prav tako tematike ne smemo opazovati zgolj v luči dogajanja po letu 1945. Čeprav socialistična Jugoslavija s stališča lastništva premoženja pomeni korenito politično prelomnico, moramo razvoj določenih vidikov transferja in ravnanja s predmeti kulturne dediščine, tu imamo v mislih predvsem spomeniško varstvo, opazovati vsaj od konca 19. in začetka 20. stoletja naprej. Naslednji koraki raziskave se morajo tako osmeriti v poglobljeno analizo delovanja in vloge posameznih ustanov in vsakega od štirih procesov, ki jih v prispevku prikazujemo kot ključne pri ravnanju povojne Jugoslavije s predmeti kulturne dediščine.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AJ – Arhiv Jugoslavije

AJ, fond 218, Jugoslovanski inštitut za zaščito spomenika kulture.

⁵⁹ Uredba o ustanovitvi Zavoda za reparacijske terjatve, Ur. l. DFJ, št. 91/45, z dne 23. 11. 1945.

⁶⁰ Več o KUNI: Radulović, Komisija za upravo narodne imovine, str. 11–15; Kozina, Komisija za upravo narodne imovine, str. 15–19.

⁶¹ Glej na primer: Hoyer in Hočevar, *V Italiji zadržane umetnine*; Žnidaršič, *Nemčija še ni plačala vojne škode*; Vodopivec, *Restitucija predmetov*, str. 101–120.

ZAKONODAJNI VIRI

- Naredba deželne vlade za Slovenijo o varstvu umetnin, Ur. l. deželne vlade za Slovenijo, 14. 6. 1921
- Naredba o prijavljanju podatkov Državni komisiji za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 70/45.
- Navodilo za izvajanje Zakona o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti v dobi okupacije, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupatorji ali njihovi pomagači, Ur. l. DFJ, št. 52/45.
- Odlok AVNOJ-a o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile, Ur. l. DFJ, št. 2/45.
- Odlok o ustanovitvi »Komisije za ugotavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za njihovo vrnitev v domovino« pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 3/45.
- Odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin, Ur. l. DFJ, št. 10/45.
- Odlok Predsedstva SNOS-a o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, Slovenski poročevalec. Glasilo Osvobodilne fronte, št. 3/45.
- Poziv za naknadno prijavo podatkov državni komisiji za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 72/45.
- Pravilnik o prenosu poslov državne uprave narodnega imetja iz pristojnosti industrijskega ministrstva v pristojnost prosvetnega ministrstva Demokratske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 54/45.
- Pravilnik o prijavljanju in ugotavljanju vojne škode, Ur. l. DFJ, št. 44/45.
- Pravilnik o pristojnosti in organizaciji Vrhovnega inštituta za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti, Ur. l. DFJ, št. 88/45.
- Pravilnik o sestavi in delovanju Komisije za ugotavljanje škode, povzročene po okupatorjih na kulturno-zgodovinskih predmetih in prirodnih znamenitostih Jugoslavije ter za njihovo vrnitev v domovino pri poverjeništvu prosvete v Nacionalnem komitetu osvoboditve Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 3/45.
- Pravilnik za izvajanje Zakona o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 88/45.
- Uredba ministrstva za prosveto o ustanovitvi zbiralnih centrov za kulturno-zgodovinske predmete, Ur. l. SNOS in NVS, 8. 9. 1945.
- Uredba o postavitvi uvoza in izvoza pod državno nadzorstvo, Ur. l. DFJ, št. 14/45.
- Uredba o ustanovitvi Državne komisije za vojno škodo, Ur. l. DFJ, št. 24/45.
- Uredba o ustanovitvi Zavoda za reparacijske terjatve, Ur. l. DFJ, št. 91/45.
- Zakon o denacionalizaciji, Ur. l. RS, št. 27/91, s spremembami.

- Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo, Ur. l. DFJ, št. 66/45.
- Zakon o konfiskaciji imovine in o izvrševanju konfiskacije, Ur. l. DFJ, št. 40/45.
- Zakon o ravnanju z imovino, katero so lastniki morali zapustiti med okupacijo, ter z imovino, katero so jim odvzeli okupator ali njegovi pomagači, Ur. l. DFJ, št. 36/45.
- Zakon o zaščiti in upravljanju narodnega imetja, Ur. l. DFJ, št. 36/45.
- Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Demokratske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 54/45.
- Zakon o zbiranju, čuvanju in razdeljevanju knjig in drugih kulturno znanstvenih in umetniških predmetov, ki so postali državna last po odloku Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. novembra 1944, Ur. l. DFJ, št. 36/45.

LITERATURA

- Baš, Franjo: Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti. *Varstvo spomenikov* 5, 1955, str. 13–37.
- Brguljan, Vladimir: *Spomeničko pravo*. Beograd: Republički zavod za zaščito spomenika kulture, 2006.
- Deželak Barič, Vida: Priprave in izvedba revolucionarnega prevzema oblasti na Slovenskem leta 1945. *Studia Historica Slovenica* 16, 2016, str. 367–398.
- Ferenčak, Ivan in Komić Marn, Renata: Kam so vse umetnine šle? Odtujitve predmetov kulturne dediščine med 1914 in 1989/1991 – regija Alpe-Adria v primerjalni perspektivi. *Umetnostna kronika* 61, 2018, str. 2–7.
- Glažar, Natalija: Izvoz in uvoz arhivskega gradiva ter restitucija kulturne dediščine, Slovenska zakonska določila ter mednarodni pravni instrumenti. *Arhivi* 33, 2010, str. 319–336.
- Grafenauer, Bogo: Kaj pomenijo ugovori zoper že tako počasno uresničevanje arhivskega sporazuma med Jugoslavijo in Avstrijo, ki so se pojavili v avstrijskem tisku in parlamentu letos poleti. Ali se pripravlja z avstrijske strani že tretjič blokiranje izvedbe tega sporazuma? *Arhivi* 4, 1987, str. 101–106.
- Hoyer, Sonja Ana: Spomeniško varstvo. *Enciklopedija Slovenije*, 12. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 214–217.
- Hoyer, Sonja Ana: V Italiji ostale umetnine iz Kopra, Izole in Pirana = Le opere d'arte di Capodistria, Isola e Pirano rimaste in Italia = Art works from Koper, Izola and Piran still in Italy. *V Italiji zadržane umetnine iz Kopra, Izole, Pirana = Le opere d'arte di Capodistria, Isola, Pirano trattenute in Italia = Art works from Koper, Izola, Piran retained in Italy* (ur. Janez Hočevnar). Piran, Ljubljana: Delo, 2005, str. 36–51.

- Iskra, Anja et al.: *Kam so vse umetnine šle? Transferji in odtujitve predmetov kulturne dediščine v Sloveniji med drugo svetovno vojno*. Razstava mednarodnega HERA projekta Transfer predmetov kulturne dediščine v regiji Alpe-Adria v 20. stoletju (TransCultAA). Ljubljana: Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Atrij ZRC SAZU, 3. 5.–18. 5. 2018.
- Jogan, Savin: *Pravno varstvo dediščine: ogrožanje in uničevanje kulturne in naravne dediščine ter pravni vidiki njenega varstva*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2008.
- Kocbek, Edvard: *Dnevnik: 1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1991.
- Kodrič Dačić, Eva: Federalni zbirni center in njegov prispevek k dopolnitvi fondov Narodne in univerzitetne knjižnice. *Knjižnica. Revija za področje bibliotekarstva in informacijske znanosti* 44, 2000, št. 4, str. 51–63.
- Kodrič Dačić, Eva: Univerzitetna biblioteka v Ljubljani: od kapitulacije fašistične Italije do konca druge svetovne vojne (1943–1945). *Knjižnica* 47, 2003, str. 169–185.
- Komelj, Ivan: Leto 1945 in varstvo kulturnih spomenikov na Slovenskem. *Varstvo spomenikov* 20, 1976, str. 5–52.
- Komić Marn, Renata: Če bo hotel muzej pridobiti kaj boljših stvari, bo moral za nakup tvegati večje vsote. Nakupi za Narodni muzej na dražbi Szapáryjeve zbirke v Murski Soboti. *AHAS* 24, 2019, str. 83–110.
- Košir, Matevž: Dolga pot domov – arhivska restitucija. Poseben pomen arhivov, kot se kaže na primeru arhivske restitucije iz Rusije. *Arhivi* 35, 2012, str. 129–148.
- Kozina, Brane: Komisija za upravo narodne imovine. *Arhivi* 13, 1990, str. 15–19.
- Kozina, Brane: Republiški upravni organi v letih 1945–1963. *Arhivi* 20, 1997, str. 103–120.
- Koželj, Zvezdana: Pregled stavbnih predpisov na Slovenskem. *Varstvo spomenikov* 28, 1986, str. 51–52.
- Krstić, Branislav: *Zakonodavstvo arhitektonske baštine*. Beograd: Republički zavod za zaščito spomenika kulture, 2006.
- Lazarini, Franci: Slovenske grajske stavbe in leto 1945. *Studia Historica Slovenica* 16, 2016, str. 731–748.
- Melik, Jelka in Jeraj, Mateja: Slovensko kazensko sodstvo v letu 1945. *Studia Historica Slovenica* 16, 2016, str. 449–465.
- Oblak Čarni, Marija: »Arhivarji pa lahko pridejo, kadar želijo ...«. Odprto pismo o neizpolnjenem arhivskem sporazumu med Jugoslavijo in Avstrijo (1973). *Arhivi* 27, 2004, str. 51–56.
- Oblak Čarni, Marija: Arhivi v Sloveniji v letih 1945–1950. *Arhivi* 12, 1990, str. 83–92.
- Oblak Čarni, Marija: Restitucije arhivov, kulturno umetniških predmetov in bibliotek ter delitev arhivov med Jugoslavijo in Italijo po drugi svetovni vojni. *Arhivi* 31, 2008, str. 279–295.
- Pančur, Andrej: *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju. Zaključno poročilo o rezultatih opravljenega raziskovalnega dela na projektu v okviru ciljno-raziskovalnega programa (CRP) Konkurenčnost Slovenije 2006–2013*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Ministrstvo RS za pravosodje, 2008.
- Peskar, Robert: 60 let Varstva spomenikov. *Varstvo spomenikov* 44, 2008, str. 7–16.
- Petrič, Magdalena: Restitucija kulturnih dobrin. *Pravnik* 60, 2005, str. 521–542.
- Pirjevec, Jože: *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.
- Podbersič, Renato in Hančič, Damjan: Povojne zaplembe judovskega premoženja. *Slovenski Judje. Zgodovina in holokavst. Pregled raziskovalnih tematik* (ur. Irena Šumi in Hannah Starman). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2012, str. 283–287.
- Prinčič, Jože: *Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945–1963*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1994.
- Provenienca, transferji in lastništvo umetnin. Sodobni izzivi za raziskovalce in lastnike. Knjiga povzetkov 8. posveta slovenskih umetnostnih zgodovinarjev. Maribor, 30. november–1. december 2018* (ur. Tina Košak in Barbara Murovec). Ljubljana: ZRC SAZU, 2018.
- Radulović, Branko: Komisija za upravo narodne imovine in zaplembe imetja. Nastanek organizacije KUNI. *Arhivi* 12, 1990, str. 11–19.
- Režek, Mateja: *Med resničnostjo in iluzijo*. Ljubljana: Modrijan, 2005.
- Rozman, Ksenija: FCC – The Federal Collecting Centre; the Government, Official buildings, Government Offices, etc. *European Paintings. Catalogue of the Collection, National Gallery of Slovenia* (ur. Federico Zeri in Ksenija Rozman). Ljubljana: Narodna galerija, 2000, str. 22–24.
- Seražin, Helena: *Nastanek in razvoj knjižnic Filozofske fakultete v Ljubljani*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1996 (tipkopis diplomske naloge).
- Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992* (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Stele, France: Iz konservatorskih spominov. *Varstvo spomenikov* 10, 1966, str. 13–38.
- Škerl, France: Znanstveni inštitut. *Zgodovinski časopis* 19–20, 1965–1966 (Zwitterjev zbornik), str. 30–63.

The Restitution of Looted Art in the Twentieth Century – Transnational and Global Perspectives (ur. Bianca Gaudenzi, Astrid Swenson in Mary-Ann Middelkoop). *Journal of Contemporary History*, 52, 2017, št. 3.

Tomić, Stevan: *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji*. Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, 1958.

Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije. 1: Fondi in zbirke s področja uprave (ur. Vladimir Kološa). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Vodopivec, Barbara: Restitucija predmetov kulturne dediščine iz Avstrije v Jugoslavijo po letu 1945. *Acta Historiae Artis Slovenica* 24, 2019, str. 101–120.

Vodušek Starič, Jera: *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

Zwitter, Fran: Naše kulturne revindikacije v novih mirovnih pogodbah. *Zgodovinski časopis* 2–3, 1948–1949, str. 157–165.

Žnidaršič, Ivica: *Nemčija še ni plačala vojne škode. Vojna škoda in vojne odškodnine*. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije 1941–1945, 2015.

Žontar, Jože: Povojni prisilni odvzemi zasebnega premoženja. *Arhivi* 12, 1990, str. 5–11.

SPLETNI VIRI

UNESCO, *Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property*: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (17. 12. 2019).

UNIDROIT, *Unidroit convention on stolen or illegally exported cultural objects*: <https://www.unidroit.org/102-instruments/cultural-property/cultural-property-convention-1995/173-unidroit-convention-on-stolen-or-illegally-exported-cultural-objects-1995-rome> (17. 12. 2019).

Zakon o ratifikaciji Konvencije Unidroit-a o ukradenih ali nezakonito izvoženih predmetih kulturne dediščine: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO3899> (17. 12. 2019).

Uredba Sveta (EGS) št. 3911/92 z dne 9. 12. 1992 o izvozu predmetov kulturne dediščine (kodificirana različica, 2008): <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=CELEX%3A32009R0116> (17. 12. 2019).

Direktiva 2014/60/EU Evropskega parlamenta in Sveta z dne 15. maja 2014 o vračanju predmetov kulturne dediščine, ki so bili protipravno odstranjeni z ozemlja države članice: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=celex%3A32014L0060> (17. 12. 2019).

Washington Conference Principles on Nazi-Confiscated Art: <https://www.state.gov/p/eur/rt/hl-cst/270431.htm> (9. 3. 2019).

S U M M A R Y

Legislative and institutional frameworks for transferring objects of cultural heritage in the postwar Yugoslavia

Drawing on legal sources and selected literature, the contribution sheds light on the legislative and institutional frameworks for transferring objects of cultural heritage – that is, physical transfers, which especially took place during the war, and changes in ownership, which resulted from transforming private property into public property after 1945. Although in part also reaching back into the time of war, the contribution is conceptually based on the creation of the foundations and the functioning of the Democratic Federal Yugoslavia and the Federal People's Republic of Yugoslavia, respectively, and the then international situation. The substantive starting point for the analysis is the interplay between the key processes of physical transfers and changes in the ownership of cultural heritage objects – namely, the nationalization of property, the survey of war damage, the introduction of monument protection principles, which affected the sales, imports and exports, and restitution. The presented study is thus placed at the intersection between historiography and art history, with its results offering a broad enough platform for further research in both disciplines, especially for expanding it to include analyses of materials of individual institutions, investigations into the provenance and fate of individual artworks, examinations of the establishment of individual state institutions and their collections after the war, and for introducing wider comparative aspects concerning the transfers of cultural heritage objects after 1945 in the neighbouring countries, e.g. the repatriation of artworks from Italy, Austria, and Germany.

After 1945, Yugoslavia transformed private property into public property, first through confiscation and sequestration, and later through nationalization. The baseline act for this transformation was passed by AVNOJ (the Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia) already in 1944. The key legal bases adopted in 1945 contained provisions introducing, among other things, the principle of priority allocation of confiscated and sequestered property to national institutions. Regarding objects of cultural heritage, the procedure for allocations to these institutions was laid down by the law governing the collection, safekeeping, and distribution of books as well as other cultural, scientific, and art objects while giving the executive role to the federal Ministry of Education and its republic counterparts. The Slovenian Ministry of Education, also having

jurisdiction over federal collection centres and their operations, established itself as the central republic institution for handling objects of cultural heritage. It was already during the Second World War that first republic and then federal decrees were adopted, each in its own right introducing the protection of objects of cultural heritage. Immediately after the war, the state adopted further legal bases for setting up the system of monument protection, by which it introduced state control over the entire management of cultural heritage, including any potential transfers, such as e.g. restitution, sales or exports. Still prior to the end of the Second World War, AVNOJ also passed legal bases for the determination of war damage. The federal commission for determining war damage to objects of cultural heritage was set up in February 1945 and its republic counterparts somewhat later that same year. The then institute for the protection of cultural heritage (founded in July 1945) was appointed to coordinate the assessment of war damage to objects of cultural heritage; subsequently, especially in the period 1947–1949 and later on, it also led the preparation of restitution claims

and lists in collaboration with the republic institutes (founded in November 1945). This attests to the close intermeshing between both procedures and to the important role that institutes for the protection of monuments had in the direct handling of objects of cultural heritage in the new state. Restitution was led by the federal Ministry of Foreign Affairs, which also appointed members of restitution delegations abroad, thus placing the procedure within the framework of the new state diplomacy. At the republic level, the procedures related to restitution were led by the Ministry of Education, which also disposed of repatriated objects of cultural heritage. Because international peace treaties served as the fundamental legal bases for restitution, in the years immediately following the war, Yugoslavia did not regulate this area with laws but rather with decrees, rules, and regulations (similarly as war damage). However, despite those legal bases, certain questions regarding the restitution of objects of cultural heritage have continued to be raised decades after the war, requiring not only state diplomatic activity but also further research into this topic.